

ken ve bilhassa bu yönü ile İbnülemin'in ve Sadeddin Nûzhet'in eserlerinde yer alan Atsız, 1926'lara uzanıp *Atsız Mecmua*'dan son yıllarına kadar kitaplarının bazıları içinde ve çeşitli mecmualarda şiirlerini yayımlamıştır. Hece ve aruzun içinden temiz bir Türkçe'nin âhenğini veren mısraları onun epik heyecanlıklar yanında güzellik ve aşka kayıtsız kalmayan ince duygularını da aksettirmektedir. Şiirlerinin bir kısmını *Yolların Sonu* (1946, 6. bs. 1986) adlı kitabında toplamıştır. Bu şiirlerin sayısı ilk baskıda otuz sekiz iken sonrakilerde eli dörde yükselir. Onun şiirleri, inandığı dava yolunda hayatı kırk, hayal ettiği hedefe hiç varamayacağını anlamış şair bir idealistin içlenişlerini duyurur. Son şiirlerinde daha da artan bir yalnızlık duygusu içinde, yıllar önceki "Yolların Sonu" şiirinden bu yana teselliye geçmişteki Türk büyüklerine kavuşacağı, tarihin Altaylar'a ve Tanrı Dağı'na uzanan âhiret bahçesinde bulmakta hayal eder.

BİBLİYOGRAFYA :

Ergun, *Türk Şairleri*, 1936, II, 562-565; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1939, II, 1235-1237; *İrkçılık-Turancılık* (nşr. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü), Ankara 1944; Kenan Öner, *Öner ve Üçel Davası*, İstanbul 1947; İsmet Tümtürk, "Atsız Hakkında Birkaç Söz", *Türk Ülküsü*, İstanbul 1956, s. 5-19; [Reşad Ekrem Koçu], "Atsız (Hüseyin Nihâl)", *İst.A*, 1959, III, 1324-1325; Fethi Tevetoğlu, "Hüseyin Nihâl Atsız", *TA*, XIX, 421-422; Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1973, s. 490; Ahmet B. Ercilâsun, "Atsız", *TDEA*, 1976, I, 226-227; Akkan Suver, *Nihâl Atsız*, İstanbul 1976; Sakin Öner, *Nihâl Atsız*, İstanbul 1977; Altan Deliorman, *Tanıdığım Atsız*, İstanbul 1978; J. P. Landau, *Pan-Türkizm in Turkey*, London 1981, s. 86; Osman F. Sertkaya, *Hüseyin Nihâl Atsız*, Ankara 1987 (eserde tam olmamakla beraber Atsız'ın yazılarının geniş bir bibliyografyası verilmiştir).

ÖMER FARUK AKÜN

ATSIZ b. MUHAMMED

(ö. 551/1156)

Hârizmşahlar Devleti hükümdarı (1128-1156).

Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'in Hârizm valisi Kutbüddin Muhammed'in oğlu ve Melikşah'ın ibrikçıbaşı Anuş Tegin'in torunudur. 490 yılı Receb ayında (Haziran-Temmuz 1097) doğdu. Velihtliği sırasında babasına yardımcı olur, onun tâzimlerini arzetmek üzere iki yılda bir Merv'e, Sultan Sencer'in katına giderdi. Hatta İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre Atsız, Türkmenler'le meskün Mangışlak'ı veliaht iken fethetmiştir (*el-Kâmil*, X, 268).

Ayrıca onun, Sultan Sencer'in 512'de (1118) yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar'a karşı yaptığı sefere katıldığı da bildirilmektedir (İbn İsfendiyâr, II, 54).

Atsız 1128 yılında, kayda değer bir güçle karşılaşmadan babasının yerine geçti. Hükümdarlığının ilk yıllarında Sultan Sencer'e sadakatle hizmet etti. Bu münasebetle, Karahanlı Tamgaç Han'ın isyanı dolayısıyla Sultan Sencer'in 524 (1129-30) yılında Mâverâünnehir'e, 1132'de Irak'a, 1135 yılında da Gazne'ye yaptığı seferlere katıldı. Bununla beraber bir taraftan Sultan Sencer'e hizmet ederken diğer taraftan da ülkesini genişletip kuvvetini artırmak için komşu Türk ülkelerine seferler düzenledi. 527 (1132-33) yılında aşağı Seyhun boylarındaki meşhur Cend şehri üzerine yürüyüp buranın gayri müslim hükümdarını bozguna uğrattı ve pek çok ganimet ele geçirdi. Atsız'ın bu seferdeki asıl gayesi ise Türk bozkırlarının insan gücünden askerlik alanında faydalanmaktı. Halefleri de bu siyaseti şuurlu bir şekilde uyguladılar. Bunun neticesinde İslâm âleminin her yerinde birinci sınıf asker sayılan Türkler'in Kıpçak kolu ile onların en yakın kardeşleri olan Kanglılar'dan kalabalık sayıda oymaklar askerî hizmetlere alındılar. Bu da Hârizmşahlar Devleti'nin gittikçe güçlenmesinde ve bu devletin Seyhun'dan Aras'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk haline gelmesinde en mühim unsurlardan birini teşkil etti. Atsız X. yüzyıldan beri Türkmenler'in yurdu olan Mangışlak'da fethetmiş, fakat Türkmenler'i askerlik hizmetinde kullanmayarak sadece vergi veren halk (raiyyet) seviyesinde tutmuştu.

Başlangıçta Sultan Sencer'e sadakatle hizmet eden Atsız'ın daha sonra ona isyan ettiği görülmektedir. Cüveynî'ye göre bunun sebebi, Hârizmşah'ı kskanan ve onu çekemeyenlerin sözlerinin tesiri altında kalan Sultan Sencer'in Gazne seferi sırasında (1135-1136) Atsız'a soğuk davranmasıdır. Sultan Sencer ise Hârizmşah'ı, Mangışlak ve Cend uçlarındaki mâsum insanların kanlarını dökmek ve daima küffarla (yani gayri müslim Türkler) savaşan gazileri yok etmekle itham ediyordu. Fakat Sultan Sencer'in 1135'te Abbâsî Veziri Hâlid b. Nûşirevân'a yolladığı mektupta Atsız'ın Cend'i almasını tâbillerinden birinin başırsı şeklinde gösterdiği de bilinmektedir. Bununla beraber asıl sebep yine buradan gelmiş olabilir. Yani Mangışlak ve Cend taraflarından gelen şikâyetler üzerine Selçuklu hükümdarı onlara âdil

davranması için Hârizmşah'a ihtarda bulunmuş, Atsız da buna kızarak isyan etmiş olabilir. Sencer'in 1138 yılında kalabalık bir ordu ile Hârizm'e yürüdüğünü haber alan Atsız, ordugâhını Hezâresb Kalesi'nin önüne kurdu. Atsız'ın ordu-sunda çok sayıda gayri müslim Türkler'e mensup askerler de vardı. Burada yapılan savaşta (1138) Atsız fazla dayanmayarak yenildi ve savaş meydanını terketti. Askerinden yaklaşık 10.000 kişi öldürüldü, yaralandı ve esir alındı. Esir alınanlar arasında Atsız'ın oğlu Atlığ da vardı. Merhameti ve bağışlayıcılığı ile tanınmış olan Sultan Sencer savaş meydanında Atlığ'ı iki parça ettirip başını Mâverâünnehir'e gönderdi. Bu, Sencer'in Atsız'a son derece kızmış olduğunu gösterdiği gibi, Hârizm'in idaresini yeğenlerinden Süleyman'a vermesi de bununla ilgilidir. Zayıf ve kabiliyetsiz biri olan Süleyman Atsız'a fazla mukavemet edemeyerek çok geçmeden Merv'e amcasının yanına döndü. Ertesi yıl (534/1139-40) Atsız Buhara'ya hücum edip hisarı yıktı ve şehrin valisi Zengî b. Ali'yi öldürdü; çok geçmeden de Sultan Sencer'e sadık kalacağına dair ant içti (*Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, s. 97-99).

Sultan Sencer'in Semerkant yakınlarındaki Katvan çölünde Karahıtaylar'a yenilmesi (Safer 536/Eylül 1141), onun pek uzun süren siyasî hayatında yediği iki büyük darbeden biridir. Bu mağlûbiyet üzerine Mâverâünnehir tamamen Budist Karahıtaylar'ın kontrolü altına geçti. Atsız da yeniden isyan ederek Sencer'in başşehri Merv'i yağmaladı ve Nişâbur'da kendi adına hutbe okuttu. Selçuklu sultanı daha sonra kendini toparladı ve ikinci defa Hârizm'e yürüyerek Merv'den götürülmüş olan hazineyi geri aldı, Hârizmşah'a da yeniden metbûlûğunu kabul ettirdi (538/1143-44). Cüveynî'nin bildirdiğine göre Sultan Sencer'e kızgınlığını sürdüren Atsız iki Bâtîni fedaiyi Selçuklu hükümdarına suikast düzenlemek üzere Merv'e yolladıysa da bunda başarılı olamadı (*Târîh-i Cihângüşây*, II, 8). Bunun üzerine Sencer üçüncü defa Hârizm'e gidip Hezâresb'i aldıktan sonra Hârizmşah'ın başşehri Gurgenc'e yaklaştığı sırada güç bir duruma düşen Atsız, Ahûpûş adlı bir deriş vasıtasıyla kendini sultana affettirdi (1147-1148). Bu hadiseden sonra Atsız artık Sultan Sencer'e karşı herhangi bir isyan hareketinde bulunmadı. Giriştiği mücadeleler ona pahalıya mal olmuş, bu arada Cend de elinden çıkmıştı. Bir süre sonra Cend'i geri alan Atsız, oğlu

İlarslan'ı buraya vali tayin etti (1152). Ertesi yıl Sultan Sencer kendi kavmi olan Oğuzlar'a yenilip esir düştü. Sultan Sencer'in emîrleri ona vekâleten kız kardeşinin oğlu Karahanlılar'dan Mahmud Han'ı tahta çıkardılar. Mahmud Han Oğuzlar'la girişeceği mücadele için, sultanın hukukunu müdafaa edecekmiş gibi bir tavır takınan Atsız'dan yardım istedi. Atsız Gürgeç'te oğlu Hırtay Han'ı vekil bırakıp diğer oğlu İlarslan ile birlikte Şehristâne'ye geldi. Kendisi henüz burada iken Sultan Sencer'in esirlikten kurtarılmış olduğu haberini aldı (Safer 551/Nisan 1156); daha sonra Nesâ'ya vardı ve buradan Sultan Sencer'e bir mektup yazdı. Hârizmşah bu mektubunda esirlikten kurtulduğu için sultanı kutluyor, tâbîliğini teyit ediyordu. Atsız Sultan Sencer'in hizmetinde birlikte hareket etmek için yukarıda adı geçen Mahmud Han'a, Sîstan hükümdarına, Gur melikine, Mâzenderan ispehbed*ine ve diğerlerine de mektuplar yazmıştı. Sonra Habûşân'da Mahmud Han ile dostça görüşmeler yaptı. Kısa bir süre sonra da sultandan kendisini memnun eden bir mektup aldı. Sîstan ve Gur meliklerinin gelmelerini beklediği sırada Sultan Sencer'i esir etmiş olan Oğuz beylerinin en büyüğü Tûti Beg'e bir mektup gönderdi. Barthold'un şark diplomasi üslûbunun en güzel örneklerinden biri dediği (*Turkestan Down to the Mongol Invasion*, s. 331) bu mektupta onlara sultandan kendilerini bağışlamasını rica etmelerini telkin ediyor, Mahmud Han'ın, Sîstan ve Gur melikleri ile kendisinin sultanın onlara yaşayacakları bir yurt ve ihtiyaçları olan şeyleri vermesi için şefaatte bulunacaklarını söylüyordu (bu mektubun muhtevası için bk. *Nâme-hâ-yi Reşidüddîn Vatvât*, s. 29-32). Fakat Atsız bir süre sonra geçirdiği bir felç neticesinde Habûşân'da vefat etti (9 Cemâziyelâhir 551 / 30 Temmuz 1156).

Atsız, başta Barthold olmak üzere bütün araştırmacıların belirttikleri gibi, Hârizmşahlar Devleti'nin gerçek kurucusudur. Olaylar onun akıllı, cesur, enerjik, gayretli ve dirayetli bir hükümdar olduğunu açıkça göstermektedir. Bitmez tükenmez bir enerjiye sahip olarak daima mücadele etmek ve başarısızlıklar karşısında yılmınlık göstermemek Atsız ve haleflerinin, diğer bir tabirle Hârizmşahlar hânedanının en belirgin vasfıdır. Atsız, kendilerine merhamet ve şefkat gösterdiği için Hârizm halkı tarafından seviliyordu. Kaynaklarda kendisine "melik-i âdil" denilmesi bu hususla ilgilidir.

Sultan Sencer'in yeğeni Süleyman'ın Hârizm'de tutunamamasının diğer mühim bir sebebi de budur. Akıllıca bir hareketle hâkimiyetini aşağı Seyhun'un en canlı ticaret merkezi olan Cend şehri ve yöresinde kuvvetli bir şekilde yerleştirerek bozkırların askerî güç kaynağından kolayca faydalanmış, oğlu ve halefi İlarslan'ı Cend valiliğine getirerek ona bunun önemini göstermiştir. İlarslan ile onun oğul ve torununun aynı siyasete bağlı kalmaları sonucunda Hârizm'de tarihte ilk defa kudretli bir devlet ve büyük bir imparatorluk kurulmuştur. Atsız ve halefleri bu hususa gereken önemi vermeselerdi devletleri de eski Hârizmşahlar'ınki gibi mahallî bir beylik halinde kalacaktı. Atsız da babası gibi tahsil görmüş bir hükümdardı. Farsça birçok şiir ve bilhassa rubâiler söylediği bilinmektedir. Zamanın en meşhur münşilerinden olan Reşidüddîn Vatvât onun diwanında vazife görüyordu. Bununla beraber haleflerinde olduğu gibi Atsız'da da Türklük hususiyetlerinin galip olduğu görülmektedir. Çocuklarına daha ziyade Türkçe adlar vermesi bu yüzdendir. Abbâsî halifesi ve İslâm hükümdarları ile dostça münasebetler kuran Atsız, medenî davranışlı bir hükümdar olup görüştüğü kimseler üzerinde de daima müsbet bir intiba uyandırmıştır.

Atsız'ın lakabı Alâeddin (bazı eserlerde Bahâeddin), Türkçe unvanı ise Kızılarslan'dı.

BİBLİYOGRAFYA:

Beyhakî, *Târîh* (nşr. Behmenyâr), s. 272, 283; *Nâme-hâ-yi Reşidüddîn Vatvât* (nşr. Kâsim Toyserkânî), Tahran 1338 hş.; *Ahbarü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 95-96; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed Muîn), Tahran 1333 hş., s. 37; İbn İsfendi-yâr, *Târîh-i Taberistân* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1320 hş., II, 54; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 268, 677; XI, 67, 81, 87, 88, 95, 209; Avfî, *Lübâb*, I, 35-38; Bündârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, s. 280-281; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâşîrî* (nşr. Abdülhay Habîbî), Kâbil 1328 hş./1949, I, 354; *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî* (nşr. Ali Müeyyed Sâbitî), Tahran 1346 hş., s. 57, 97-99; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşây*, II, 3-5, 7, 8, 10-12, 88, 89; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 481-485; W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1928, s. 324-331; a.mlf., "Atsız", *İA*, II, 6; a.mlf. — [B. Spuler], "Atsız", *El²* (İng.), I, 750; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 5, 6, 26, 41, 44-50, 54-61, 63, 65-72, 74, 77, 81, 83, 86, 95, 196; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978, s. 3-11; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1984, II, 311-325, 327, 336-339, 341-353, 403, 418-427, 447-455, 460-465, 468, 472; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/1, s. 266-268; C. E. Bosworth, "Atsız Garça'î", *Elr.*, III, 18-19.

FARUK SÜMER

ATSIZ b. UVAK

(ö. 471/1079)

Selçuklu emîri
(1071-1079).

Mısır Fâtımî Halifeliği'nin sınırları içinde bulunan Filistin'de Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir Türkmen beyliği kuran (yaklaşık 1069-1070) Kurlu Bey'in 463'te (1071) ölümü üzerine beyliğin başına geçen Emîr Atsız Kudüs'ü fethedip Bağdat Abbâsî Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adlarına hutbe okuttu. Daha sonra da Suriye ve Filistin şehirlerinin fethine devam etti, bilhassa Dimaşk'ı fethetmek için büyük gayret gösterdi. Bu arada maiyetindeki emîrlerden Şöklü de Akkâ şehrinin alarak buradaki Fâtımî idaresine son verdi (1074). Fakat çok geçmeden Akkâ'da bağımsız bir beylik kurmak isteyen Şöklü, tâbi olduğu Atsız'a isyan ederek Dimaşk'ın Fâtımî valisi Muallâ b. Haydere ve Benî Kilâb kabilesiyle bir ittifak yapıysa da mütteliklerinin yanında olmadığı bir sırada girişmek zorunda kaldığı savaşta Atsız'a yenildi. Atsız, daha sonra Güneydoğu Anadolu'ya akınlar düzenleyen Kutalmışoğulları ve Mısır Fâtımîleri'yle iş birliği ve ittifak yapan Emîr Şöklü'yü Taberiye'de ikinci defa yenilgiye uğratıp Kutalmışoğulları ile birlikte esir almayı başardı (1075). Şöklü ve bir oğlu derhal öldürüldü, yaşlılığı sebebiyle serbest bırakılan babası Şöklü'nün diğer oğlu ile Mısır'a kaçtı. Kutalmışoğulları ise Sultan Melikşah'ın buy ruğu üzerine başşehir İsfahan'a gönderildi (Cemâziyelevvel 468 / Aralık 1075). Böylece Şöklü'den kurtulan Emîr Atsız Kudüs, Remle, Taberiye, Trablusşam, Sur, Akkâ, Humus ve Rafeniye gibi Suriye ve Filistin'in önemli şehir ve kalelerini fethetmek suretiyle hâkimiyet sahasını genişletti; daha sonra hâlâ Fâtımî idaresinde bulunan Dimaşk'ı ele geçirip beyliğin merkezini Kudüs'ten buraya nakletti. Selçuklu fetih planlarına uygun olarak Mısır'ı da ele geçirerek Fâtımî hilâfetine son vermek isteyen Atsız askerî hazırlıklara başlayıp bir ordu kurdu.

Bu sırada Fâtımî hilâfeti iç buhranlarla çalkalanmakta idi. Halife Müstansır-Billâh el-Fâtımî buna son vermek gayesiyle, vezir unvanı verdiği Akkâ Valisi Bedrülcemâlî'yi gizlice Mısır'a davet ederek bütün anarşi unsurlarını ortadan kaldırmayı başardı. Bununla beraber Mısır'da tam mânasıyla huzur ve sükûnu